

WOJCIECH KONONCZUK
Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa

WSPÓŁPRACA: HIENADŹ SIEMIANCZUK
Uniwersytet Warszawski

Nieznany plan Bielska Podlaskiego z 1834 roku. Z dziejów kształtowania się układu przestrzennego miasta

Plany miejscowości stanowią cenne źródło historyczne, dając wyobrażenie m.in. o układzie przestrzennym, położeniu świątyń, rodzajach wykorzystywanego budulca, osadnictwie, stosunkach majątkowych i własnościowych*. Choć – jak każde źródło – powinny być czytane krytycznie i konfrontowane z innymi dokumentami, mogą jednak wnieść wiele do poznania historii danego miejsca¹. Dobrze zrobiona (i zachowana) szczegółowa mapa często odsłania wiele nieznanego wcześniej aspektów przestrzennych. Wydaje się, że w odniesieniu do dziejów Podlasia aktualne są słowa Stanisława Alexandrowicza sprzed dwóch dekad, że „mapy są słabo wykorzystywane w badaniach historycznych”². Częściowym wytłumaczeniem może być to, że map do historii tego regionu w okresie zaborów należy szukać za wschodnią granicą – w archiwach białoruskich, litewskich i rosyjskich. Wciąż jest tam wiele do odkrycia, czego potwierdzeniem może być odnaleziony niedawno przez mnie unikatowy plan miasta Bielska z 1834 r., znajdujący się w zbiorach Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Grodnie (NHAB w Grodnie).

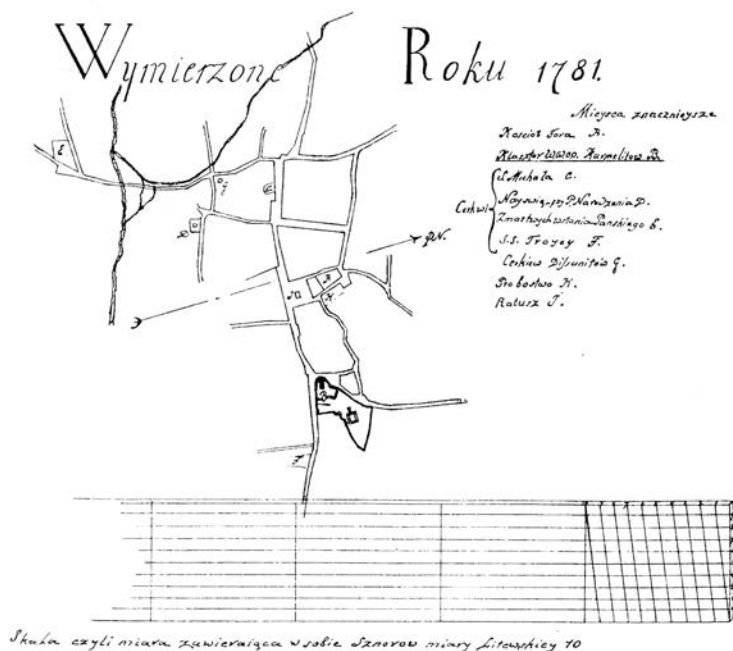
Plan, który jest przedmiotem tego artykułu, znajduje się w fondzie 126 (Białostocki Mierniczy Obwodowy) pod sygnaturą: op. 1, 105. Jest to kolorowy rysunek o wymiarach 130 × 150 cm, zachowany w bardzo dobrym stanie, bez żadnych ubytków. Znaleźisko to jest cenne z co najmniej dwóch powodów. Po pierwsze, jest to niezwykle szczegółowy plan, dający znakomite wyobrażenie o układzie przestrzennym Bielska, pozwala zidentyfikować wiele istotnych szczegółów jego topografii. Widać dokładnie każdy budynek, świątynie, układ ulic, cieków i zbiorniki wodne, mosty i mostki, tereny zielone. Po drugie, plan ten, ze względu na świetnie widoczne detale, można uznać za unikatowy nawet na tle bardzo bogatych zbiorów kartograficznych z okresu Imperium Rosyjskiego przechowywanych w NHAB w Grod-

nie. Wydaje się również, że poza planami Białegostoku³ i Mielnika⁴ nie są obecnie znane tak szczegółowe, narysowane z taką wielką dokładnością i w tak dużej jakości plany miast Podlasia z pierwszej połowy XIX w.

PLANY BIELSKA DO 1834 R.

Bielsk nie miał szczęścia do planów historycznych, gdyż żaden ze stworzonych przed czwartą dekadą XIX w. nie daje możliwości dokładnego poznania jego układu przestrzennego. Najstarszym zachowanym jest ten sporządzony w 1781 r. przez Franciszka Modzolewskiego z inicjatywny działającej w mieście w 1779 r. Komisji Boni Ordinis (Dobrego Porządku)⁵.

MI A S T O
I.K.MCI. B I E L S K

1. Plan Bielska z 1781, oprac. przez Franciszka Modzelewskiego,
kopia z oryginału wykonana w okresie międzywojennym

**Map of Bielsk from 1781, by Franciszek Modzelewski, a copy of an original made in the period
between World Wars I and II**

Plan przetrwał zresztą jedynie w formie częściowej kopii sporządzonej w okresie międzywojennym (miejsce jej przechowywania nie jest znane), której kserokopia dostępna jest w Muzeum Podlaskim w Bielsku Podlaskim. Zaginiony oryginał do 1939 r. znajdował się w archiwum magistratu bielskiego⁶.

Na przedrozbiorowych mapach Podlasia Bielsk widoczny jest tylko schematycznie, w tym w pierwszym atlasie ziem polskich *Carte de la Pologne*, opracowanym w 1772 r. przez weneckiego kartografa Rizziego Zannoniego, czy na mapie województwa podlaskiego wykonanej w 1795 r. przez Karola de Perthéesa, nadwornego kartografa Stanisława Augusta⁷.

2. Bielsk i okolice, fragment mapy Rizziego Zannoniego, *Carte de la Pologne*, 1772
Bielsk and vicinity, fragment of a map by Rizzi Zannoni, *Carte de la Pologne*, 1772

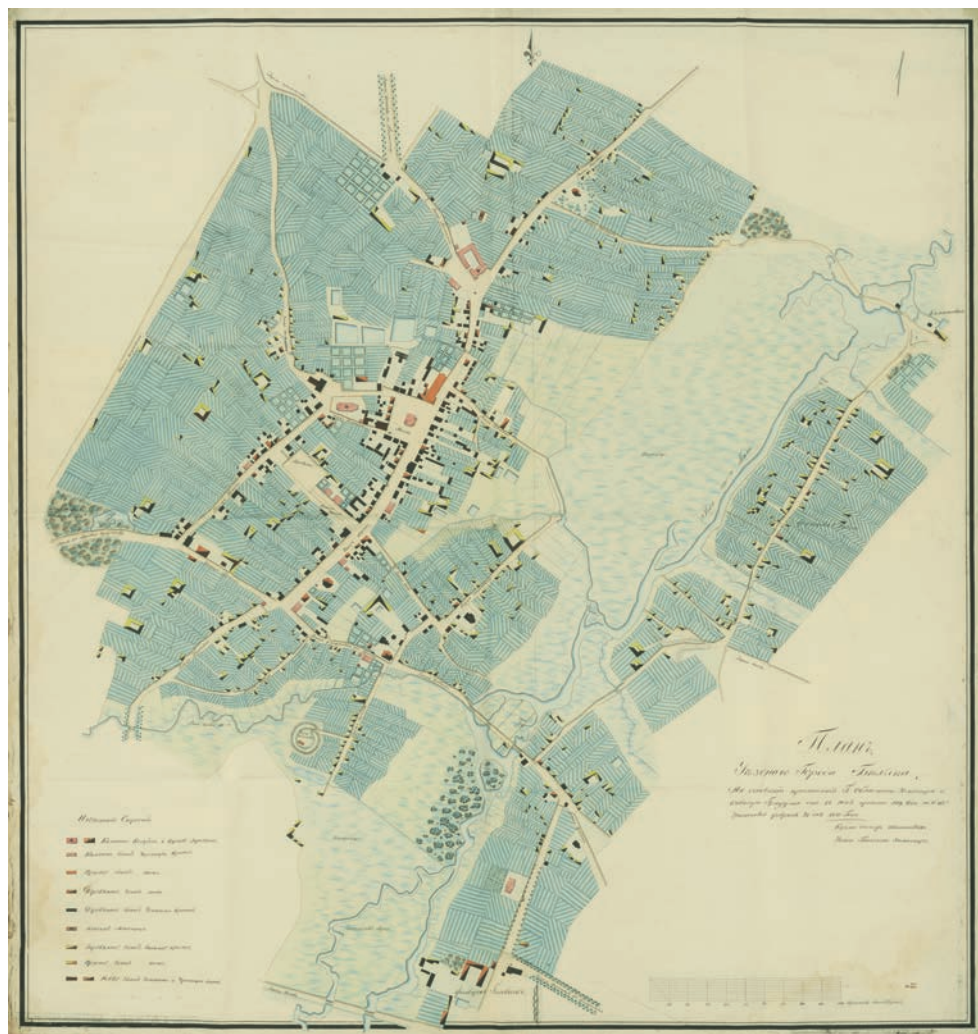
3. Bielsk i okolice, fragment mapy woj. podlaskiego Karola de Perthéesa, 1795
Bielsk and vicinity, fragment of a map of Podlaskie Voivodship by Karol de Perthées, 1795

4. Bielsk i okolice na mapie Prus Nowowschodnich, oprac. przez Johanna Christpha Textora (we współpracy ze Steinem) w latach 1795–1798. Staatsbibliothek zu Berlin, IIC Kart. Q 17030 (arkusz 113)
Bielsk and vicinity on a map of New East Prussia by Johann Christoph Textor (in collaboration with Stein) in 1795–1798; Staatsbibliothek zu Berlin, IIC Kart. Q 17030 (sheet 113)

Znacznie dokładniejsza jest mapa Prus Nowowschodnich, opracowana przez Johanna Christopha Textora (we współpracy ze Steinem) w latach 1795–1798 i wydana przez Daniela Friedricha Sotzmanna w Berlinie w 1807 r.⁸ Arkusz przedstawiający mapę Bielska i okolic w promieniu do ok. 14 km wnosi sporo szczegółów do poznania układu przestrzennego miasta.

Plany opracowane po przyłączeniu obwodu białostockiego do Imperium Rosyjskiego zostały w większości zniszczone w 1812 r. w związku z oczekiwanym wtargnięciem wojsk francuskich⁹. Już 26 marca 1813 r. administrator regionu zarządził sporządzenie map poszczególnych powiatów. Najcenniejszym planem Bielska

5. Plan powiatowego miasta Bielska z 1830 r., oprac. Kazimierz Iwaszkiewicz, RGIA w Petersburgu, f. 1293, op. 166, 10

Map of the county town of Bielsk from 1830 by Kazimierz Iwaszkiewicz, RGIA, St Petersburg, Russia, f. 1293, op. 166, 10

pochodzącym z tego okresu jest *Plan powiatowego miasta Bielska z 1830 r.*, przechowywany w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu (RGIA, f. 1293, op. 166, 10)¹⁰. Ze względu na swoje wymiary (96 × 100 cm) jest to najstarsza znana tak szczegółowa mapa miasta.

Z informacji zawartych na planie dowiadujemy się, że sporządzono go na podstawie polecenia obwodowego mierniczego „kawalera Grauerta” z 12 czerwca 1829 r., wykonanego 24 lutego 1830 r. Można przypuszczać, że był to element szerokiej akcji kartograficznej prowadzonej wówczas w Imperium Rosyjskim, w tym w Królestwie Polskim.

Bezpośrednim wykonawcą planu z 1830 r. był mierniczy powiatu bielskiego Kazimierz (Kuźma) Iwaszkiewicz, syn Józefa. Przyjrzyjmy się jego biografii. Urodził się w 1784 r. w rodzinie szlacheckiej i po ukończeniu gimnazjum w Grodnie przez cztery lata był w „służbie geometrycznej w ekonomii grodzieńskiej na Horodnicy”. Po trzecim rozbiórze Rzeczypospolitej pracował jako mierniczy w służbie pruskiej, w tym przez kilka lat „przy Kamerze Białostockiej jako konduktor rządowy”. Od 1808 do 1811 r. był mierniczym powiatu drohickiego, a 11 listopada 1811 r. powołany został na stanowisko mierniczego (geometrę) powiatowego w Bielsku, którą to funkcję sprawował do 1834 r. Wiadomo, że posiadał folwark Kosmaty Borek w parafii wasilkowskiej („dusz męskich 22”). W 1818 r. uzyskał rangę sekretarza koleżskiego, a w 1823 r. radcy tytularnego¹¹.

Posiadamy również sporo informacji o Fridrichu (Fiodorze) Grauerce (także w formie Grawert), synu Christiana. Urodził się w pruskiej rodzinie mieszczańskiej. Po zakończeniu edukacji w 1789 r. rozpoczął pracę jako „inżynier geograf”. Od 1796 r. zajmował się opracowaniem map prowincji pruskich, a w 1804 r. został „rejestratorem i nadzorcą odpowiedzialnym za mapy” przy Kamerze Białostockiej. W 1808 r. mianowany białostockim mierniczym powiatowym, a w kwietniu 1812 r. architektem i mierniczym obwodu białostockiego¹². Ponadto w latach 1820–1822 był też komornikiem powiatu białostockiego¹³.

Również z 1830 r. pochodzi zachowany w NHAB w Grodnie schematyczny plan *Pięciu wygonów powiatowego miasta Bielska*, sporządzony przez powiatowego mierniczego Kazimierza Iwaszkiewicza 9 listopada 1830 r., na mocy polecenia władz obwodowych z 28 sierpnia 1830 r. Plan ma rozmiary 49 × 90 cm (ma tę samą sygnaturę co plan z 1834 r.). Poza siatką ulic i cieków wodnych zaznaczono na nim wszystkie świątynie i folwark Hołowiesk. Wymienione zostały następujące wygony: 1) przy rzece Białej, od mostu w stronę grobli księdza, 2) za rzeką Białą przy Klementynowie, 3) za rzeką na Dubiczach, 4) przy rzece pod górą Zamkową, 5) przy cmentarzu i przy rzece Białej od Studziwód. Łączna powierzchnia wygonów zajmowała 101 dziesięcin i 677 sążni. Można jeszcze wspomnieć o późniejszym szczegółowym planie folwarku skarbowego Hołowiesk, położonego na gruntach miasta Bielska, który sporządzony został w 1859 r. na potrzeby lustracji tego majątku¹⁴.

KSZTAŁTOWANIE SIĘ UKŁADU PRZESTRZENNEGO BIELSKA (XV–XVIII w.)

Zanim przejdziemy do analizy treści planu Bielska z 1834 r., niezbędne jest przybliżenie historii kształtowania się jego układu przestrzennego. Miasto wyrosło

nieopodal średniowiecznego grodu i podgrodzia, które w 1495 r. otrzymało przywilej na prawo miejskie (magdeburskie). Doszło wówczas do połączenia w jeden organizm dwóch ośrodków: „starego miasta”, zamieszanego przez ludność ruską, oraz położoną o kilkaset metrów na północ część „lacką”. Efektem tego było ujednolicenie prawne obu ośrodków, które wcześniej rządziły się odrębnymi systemami prawnymi¹⁵. Uzyskanie prawa miejskiego nie doprowadziło do większych zmian w układzie przestrzennym¹⁶. Kluczowym czynnikiem rozwojowym, obok funkcji czołowego ośrodka Podlasia, było korzystne położenie na skrzyżowaniu szlaków drogowych. Przez Bielsk przebiegała bowiem główna droga łącząca Grodno przez Narew z Warszawą (Wielki Gościńiec Litewski), która w XVIII w. wiodła już przez Białystok i Bielsk, a także kilka dróg o znaczeniu regionalnym, w tym do Tykocina, Drohiczyńska i Brześcia. Miasto stało się wówczas głównym węzłem drogowym Podlasia¹⁷.

To swoiste „krzyżowe” położenie widoczne jest w ukształtowanym w XV–XVI w. układzie przestrzennym Bielska. Jego najważniejszym elementem było oparcie na głównej arterii komunikacyjnej, a zarazem kluczowej ulicy w mieście, czyli Litewskiej i będących jej przedłużeniem ulic Wielkiej (występującej w źródłach również jako Szeroka i Rynkowa) i Załubockiej, tworzących fragment Traktu Litewskiego (obecnie Mickiewicza)¹⁸. Przy niej rozwijał się regularny rynek o wymiarach 75 m × 75 m, wytyczony po ufundowaniu przez wielkiego księcia Witolda w 1430 r. wójtostwa w Bielsku.

Cechą charakterystyczną miasta było też istnienie kilku jurydyk, rządzących się własnymi prawami. Największą w mieście (i na Podlasiu) była jurydyka Podzamecka, zwana też Starościńską, która po nadaniu Bielskowi prawa magdeburskiego pozostała pod władzą starosty¹⁹. Na północny zachód od niej rozwijała się jurydyka kościelna Poświętne, a już w XVII w. powstały Podklaszcze i Lubmajerowizna (nieopodal wsi mieszczańskiej Widowo). Prawem miejskim objęta była również dzielnica Dubicze, położona po wschodniej stronie rzeki Białej i zamieszкана przez ludność ruską, zajmującą się głównie garbarstwem. Sądowi wójtowskiemu podporządkowana była również podmiejska osada, nazywana „ludzie pana Kolyenki”, która została następnie przeniesiona bliżej centrum do zbiegu ulic Litewskiej i Wypustowej (obecnie Widowska). Dzielnica ta zaczęła być następnie nazywana „Na Kolence”²⁰. Należy też zwrócić uwagę, że na gruntach miejskich, obejmujących łącznie 377 włók (ok. 6769 ha), osadzono sześć wsi: Augustowo, Młodzianowo (Stryki), Kosczino (Szastały), Stanisławowo (Widowo), Piotrowo (Parcewo) i Spiczki. Znajdowały się one w odległości do 9 km od miasta i – według lustracji z 1602 r. – łącznie zajmowały 371 włók²¹.

Ani lokacja, ani przeprowadzona w latach 1560–1563 pomiaru włóczna nie doprowadziły do większych zmian w rozplanowaniu miasta, lecz jedynie do zwiększenia jego rozmiarów oraz zlikwidowania placów (targowisk) przykościelnych poza jednym na Dubiczach, u zbiegu obecnych ulic Dubickiej i Warzywnej²². Szesnastowieczny Bielsk był największym ośrodkiem miejskim na Podlasiu i jednym z większych w Wielkim Księstwie Litewskim. W lustracji województwa podlaskiego z 1576 r. zapisano, że „Domów w tem mieście w rynku, w ulicach i na przedmieściu jest 557”, mieszkali w nich 3342 osoby²³. Powierzchnia wynosiła 106/7 (106,7) morgów ogrodowych (ok. 59,5 ha)²⁴. Wszystkie budynki były drewniane, na co uwa-

gę zwrócił ówczesny kronikarz, pisząc, że to „miasto drzewniane, na Podlaszu najprzedniejsze, nad rzeką Białą, szerokim rozciąganiem przy granicy litewskiej leży”²⁵.

W 1591 r. Bielsk został niemal całkowicie zniszczony przez pożar. Odbudowa nie spowodowała jednak zmian w układzie przestrzennym, który utrzymał się w praktycznie niezmienionym kształcie. Na południu miasto zamknięte było zniszczonym w pożarze w 1564 r. zamkiem i zabudowaniami dawnego podgrodzia. Od północy jurydyka Podzamecka sąsiadowała z terenami monasteru prawosławnego św. Mikołaja oraz cerkwi św. Michała, znajdującej się przy Trakcie Litewskim. Przecinał on z południa na północ całe miasto, w tym rynek, od którego równolegle odchodziło w obu kierunkach kilka ulic. Od północy Bielsk zamykał zbudowany w latach trzydziestych XVII w. u zbiegu ulic Litewskiej i Knyszyńskiej klasztor Karmelitów, wokół którego funkcjonował plac targowy i powstała jurydyka Podklasztorze. Jak zauważyła Anna Czapska, „układ przestrzenny został z dwóch stron zamknięty dużymi bryłami zespołów klasztorno-kościelnych”²⁶.

Rozwój układu miejskiego Bielska w XVII i XVIII w. zatrzymał jego upadek gospodarczy. Według lustracji z 1664 r., czyli niedługo po zakończeniu wojny ze Szwecją, w mieście pozostało jedynie 55 domów, w tym 48 zamieszkanym²⁷. O ile w 1580 r. jedynie 16% bielszczan zajmowało się rolnictwem, o tyle w kolejnych dwóch stuleciach działalność rolnicza stała się przeważająca. Od 1719 r. Bielsk wraz z całym starostwem i leśnictwem bielskim znajdował się pod zarządem Jana Klementa Branickiego (otrzymał je w dzierżawę w 1667 r. jeszcze jego dziad), a następnie jego żony Izabeli Branickiej. W tym czasie rozwinął się folwark w podbielskim Hołowiesku, dokąd jeszcze w drugiej połowie XVI w. przeniesiono siedzibę starosty. W latach 1743–1746 zbudowano tam nową rezydencję, która stała się jedną z regularnie odwiedzanych przez małżeństwo Branickich²⁸. Hetman Branicki podjął próbę lokowania w 1737 r. nowego miasta Klementynowa od północnego wschodu graniczącego z Bielskiem, w którego skład weszłyby dzielnica Dubicze i folwark Hołowiesk²⁹. Plan zakończył się jednak niepowodzeniem. Wzmocniły się natomiast funkcje administracyjne miasta po przeniesieniu w 1768 r. sądów ziemskich z Brańska. W latach 1760–1764 przy rynku powstała drewniana austeria, jeden z największych budynków w mieście (zniszczona została dopiero w czasie II wojny światowej).

Kolejne dekady funkcjonowania miasta związane są z działalnością Izabeli Branickiej, która w 1772 r. otrzymała potwierdzenie jego posiadania od Komisji Skarbu Koronnego. Z jej inicjatywy w latach 1776–1780 powstał nowy, murowany ratusz, a w kolejnych latach wsparła także budowę nowego kościoła (1782–1784; projektu samego Szymona Bogumiła Zuga), szkoły parafialnej i szpitala. Zarazem miała decydujący wpływ artystyczny na ich wygląd. Od 1777 r. „budowa domów mieszkalnych i innych obiektów w Bielsku odbywała się pod [jej] ścisłą kontrolą”, w 1779 r. zaś wydała zarządzenie, że powstanie nowego budynku w mieście winno być poprzedzone wykonaniem planu i przedstawieniem jej do zatwierdzenia³⁰. W 1779 r. działała Komisja *Boni Ordinis*, która miała się zająć jego uporządkowaniem³¹. Rewizja miasta Bielska tego samego roku stwierdzała, że Komisja powstała „z powodu więc potrzeby tej poprawy i podzwignienia miast upadłych”, co musiało oddawać ówczesny stan Bielska³². Z tego samego dokumentu dowiadujemy się, że w mieście znajdowało się 269 zasiedlonych placów oraz że „obywatele mia-

sta tego naybarziefy do szynka i rolnictw przywiązali, całe są zaniedbane, ztąd poszło, że placow barzo wiele we wszystkich ulicach do zabudowania przyzwoitych w ogrody zarobne są zamienione”³³.

Efektem działania Komisji *Boni Ordinis* była opublikowana w 1780 r. *Ordynacya miasta J. K. Mci Bielska*, która m.in. wprowadził zasady wznoszenia nowych budynków.

Domu żaden Obywatel nie będzie mógł budować ani murować bez oświadczenia Prezydentowi, a ten z Ławnikami, czyli iednym Ławnikiem wyidzie na miejsce czyli Plac, i tam od czoła Ulicy wyznaczy, linią, oraz i model na murowanie [...] Place w Rynku i na Ulicach pryncypalnych, iako to Szerokiey i Kłopotowskiej, Knyszyńskiej, Brzeskiej, i części Litewskiej ciągnącej się od Domu Woytowskiego do Ulicy Knyszyńskiej, węższe być nie mogą kupowane i Domy na nich węższe od Ulicy stawiane 3 iak łokci ośmnaści [...] Domy zdezolowane w Rynku i na Ulicach pryncypalnych mają być poprawione, albo nowo wybudowane, a to w roku iednym³⁴.

W tym czasie doszło też do wybrukowania rynku i obsadzenia miasta lipami i kasztanowcami. W 1784 r. w Bielsku wybuchł wielki pożar, który strawił dzielnicę Dubicze i północno-wschodnią część miasta, w tym kościół Karmelitów (jego odbudowę ukończono w 1794 r.).

Działalność Izabeli Branickiej musiała zmienić obraz miasta, skoro w 1784 r. przejeżdżający przez Bielsk Georg Forster napisał o nim, że jest „dość dobrze zabudowany”, chwalać nowy kościół i ratusz³⁵. Jak zauważył ks. Jan Nieciecki, wdowa po hetmanie nie kierowała się w stosunku do Bielska „szczególną miłością”, ale „raczej względami pragmatycznymi, tak jak przystało na »oświeconą damę«”³⁶.

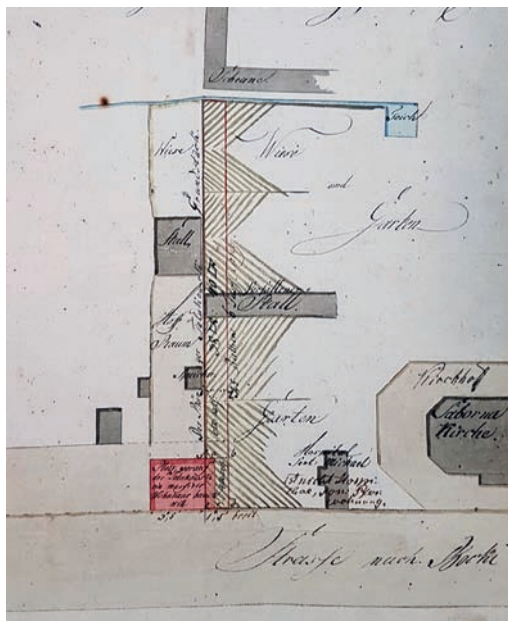
BIELSK W CZASACH PRUSKICH

Po trzecim rozbiórze Rzeczypospolitej Bielsk na 12 lat stał się częścią Królestwa Prus, pełniąc funkcje siedziby landratury bielskiej. Władze pruskie były świadome faktu słabego rozwoju miast posiadających głównie charakter rolniczy i zmierzały do ich pobudzenia. 3 sierpnia 1797 r. powołano Pruską Komisję Porządkową (*Ordungs-Kommision*), która miała kontynuować działalność Komisji *Boni Ordinis*³⁷. Celem tej funkcjonującej do 1805 r. instytucji było zbadanie stanu ośrodków miejskich i stworzenie warunków dla ich rozwoju. Służyć temu miało również uczynienie z Żydów „przydatnych obywateli”, czego efektem było zniesienie przez króla Fryderyka Wilhelma II 6 lutego 1802 r. zakazu osiedlania się ludności żydowskiej w miastach królewskich i nadanie im „wolności osiadania w każdym miejscu”³⁸. Po raz pierwszy w historii Bielska Żydzi mogli stać się jego pełnoprawnymi obywatelami.

Według ustaleń *Ordungs-Kommision* w końcu XVIII w. Bielsk liczył 1733 osoby, 24 ulice, 320 domów mieszkalnych oraz jeden budynek urzędowy i 9 świątyń³⁹. Mimo starań władz na rzecz rozwoju miasta, negatywnie na jego gospodarkę wpłynęło stworzenie prusko-rosyjskiej granicy celnej, przebiegającej ok. 20 km na wschód, co ograniczyło ukształtowane przez wieki kontakty z obszara-

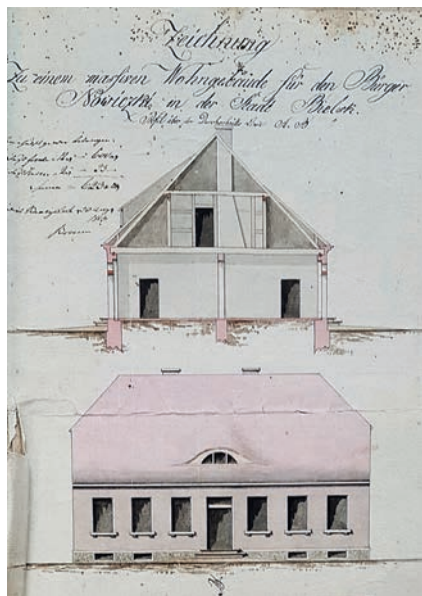
6. Rysunek z fragmentem ulic Rynkowej, Rynku Końskiego i Boćkowskiej w Bielsku (obecnie skrzyżowanie ul. Mickiewicza i 3 Maja), 1804, APB, KWiD, sygn. 283, k. 195
Drawing with a fragment of Rynkowa, Rynek Koński and Boćkowska Streets in Bielsk (now the intersection of Mickiewicza and 3 Maja Streets), 1804, State Archive in Białystok, War and Domain Office, ref. 283, k. 195

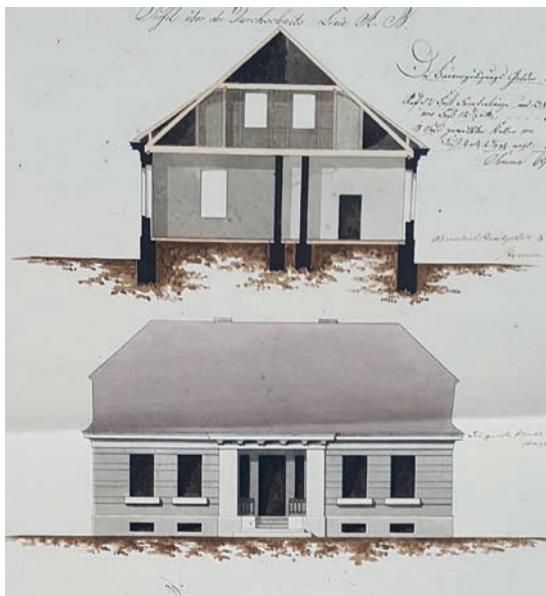
7. Plan działki z 1804 r. należącej do cerkwi Sobornej w Bielsku. Plac, zaznaczony na czerwono, zamierzał kupić obywatel Telekowski, APB, KWiD, sygn. 2830, k. 181
1804 map of a plot owned by the Cathedral Orthodox Church in Bielsk. The square marked in red was to have been purchased by Citizen Telekowski, State Archive in Białystok, War and Domain Office, ref. 2830, k. 181

mi dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Prusacy wprowadzili zarządzenia nakazujące budowę w miastach wyłącznie murowanych budynków, co – z uwagi na koszty – było jednak niemożliwe do zrealizowania. W czasie krótkich rządów pruskich powstało jednak siedem domów murowanych (dla porównania w 1843 r. było ich zaledwie 11)⁴⁰. Dowodem aktywnej działalności budowlanej w Bielsku są zachowane w zespole Kamery Wojny i Domen AP w Białymstoku projekty domów murowanych i mostów przez rzekę Białą, co potwierdza, że Prusacy zabrali się gorliwie do uporządkowania sytuacji w mieście, w tym poprawy jego infrastruktury. Wznoszone wówczas domy miały jednorodną, oszczędną stylistykę, zwarte bryły, nakryte masywnymi dachami naczółkowymi, i przypominały te, znane z planów ówczesnych innych miast polskich przyłączonych do Prus, w tym Białegostoku⁴¹.

Pod koniec rządów pruskich Bielsk liczył 2066 osób i 21 ulic, z których Targowa (Litewska), Brańska, Boćkowska Narewska miały status głównych⁴². Mimo niewielkiej liczby mieszkańców należał jednak do największych miast na Podlasiu – dla porównania Białystok w 1807 r. liczył zaledwie 4145 osób. Choć 185 bielszczan (głów rodzin) zajmowało się rzemiosłem, to było też aż 159 rolników, co wskazuje, że miasto nadal miało w dużym stopniu charakter agrarny. Zwraca uwa-

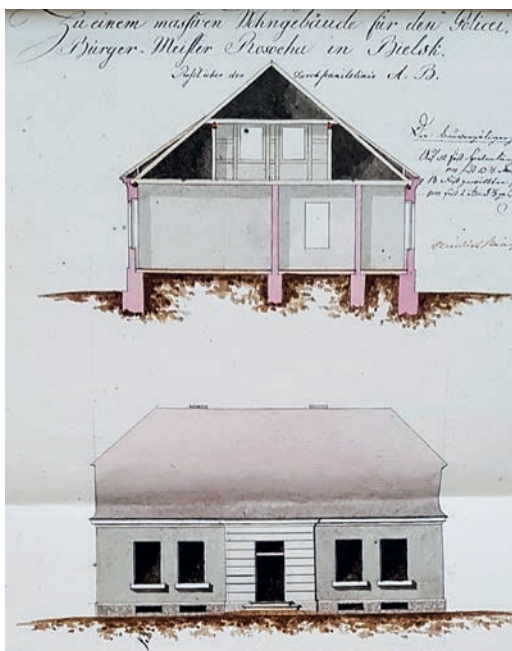
8. Projekt domu dla obywatela Nowickiego w Bielsku, 1803, APB, KWID, sygn. 2830, k. 198
Building design for Citizen Nowicki in Bielsk, 1803, State Archive in Białystok, War and Domain Office, ref. 2830, k. 198

9. Projekt domu mieszkalnego dla inspektora Himmel w Bielsku, 1805 r., APB, Kamera Wojny i Domen, sygn. 2830, k. 406
Residential building design for Inspector Himmel in Bielsk, 1805, State Archive in Białystok, War and Domain Office, ref. 2830, k. 406

gę, że pod koniec rządów pruskich liczba Żydów w Bielsku wyniosła 47 osób i – jak to ujął pierwszy historyk miasta Józef Jaroszewicz – ich przybycie „wszystko zmieniło”⁴³. Zaczęli oni się osiedlać za wschodnią pierzeją rynku, która to część Bielska po niedługim czasie została praktycznie całkowicie zdominowana przez ludność żydowską.

Krótki okres rządów pruskich nie zmienił zasadniczo kształtu architektonicznego Bielska. Choć powstały pierwsze murowane budynki mieszkalne o odmiennej niż wcześniejsza

10. Projekt domu mieszkalnego dla mistrza Prosocha, Bielsk, 1805, APB, KWID, sygn. 2830, k. 415
Residential building design for Master Prosoch, Bielsk, 1805, State Archive in Białystok, War and Domain Office, ref. 2830, k. 415

stylistyce, to było ich zbyt mało, aby mogło to wpłynąć na obraz miasta, które w swojej istocie pozostało zdominowane przez tradycyjną architekturę drewnianą.

BIELSK W OBWODZIE BIAŁOSTOCKIM

Po zawarciu traktatu w Tylży 7 lipca 1807 r. obwód białostocki został przekazany „na wieczne czasy” Imperium Rosyjskiemu. W pierwszym okresie na rozwój regionu niekorzystnie wpłynęła wojna francusko-rosyjska 1812 r. W odróżnieniu od Prus władze rosyjskie nie miały pomysłu na nowe nabytki terytorialne, na terenach tych rozpoczął się więc okres stagnacji gospodarczej. Bielsk został wprawdzie siedzibą władz powiatu bielskiego, jednego z czterech w obwodzie, oraz siedzibą dużego garnizonu rosyjskiego, którego obecność aż do wybuchu I wojny światowej miała duży wpływ na życie miasta⁴⁴, jednak na jego rozwój niekorzystnie wpłynęła zmiana szlaków drogowych. W 1822 r. otwarto tzw. szosę żółtowską, nową i krótszą trasę łączącą Białystok z Warszawą⁴⁵. Zmieniło to przebieg istniejącej od średniowiecza drogi Wilno–Grodno–Warszawa, pozostawiając Bielsk na uboczu, co nie mogło nie mieć wpływu na życie gospodarcze miasta. Miasto zachowało znaczenie tranzytowe w skali regionu oraz pozostało ważnym punktem na trasie w kierunku Brześcia Litewskiego.

Mimo pewnych starań pruskich infrastruktura pozostała niedofinansowana. Jak bardzo była zaniedbana, pokazuje listu bielskiego *isprawnika* (szefa policji) skierowany w 1826 r. do władz obwodu, w którym pisze, że przez powiat przejeżdżał wielki książkę Konstanty Pawłowicz, który zauważył, że „gnijące drewno mostowe, na tabliczkach na słupach kilometrowych nie widoczna jest numeracja, bariery są rozwalone”⁴⁶. Z dokumentu dowiadujemy się również, że w 1823 r. władze powiatowe zwracały się o środki na remont mostów, ale otrzymały jedynie pieniądze na odnowienie przeprawy w Płoskach i cztery na „kleszczelskim trakcie pocztowym”.

Również mosty w samym Bielsku wymagały naprawy. Toteż w 1832 r. bielska дума miejska zawarła z Juselem Wolfowiczem kontrakt na dostawę drewna i wykonanie niezbędnych prac przy pięciu mostach za sumę 144 rubli i 10 kop. Cho-

11. Most nad rzeką Białą w Bielsku na drodze do Kleszczel, zbudowany w okresie pruskim APB, KWID, sygn. 2842, k. 34
Bridge over the River Biała in Bielsk on the road to Kleszczel, built in the Prussian period, State Archive in Białystok, War and Domain Office, ref. 2842, k. 34

12. Most przez potok w bielskiej dzielnicy Dubicze, zbudowany na pocz. XIX w., APB, KWiD, sygn. 2842, k.140

Bridge over a stream in the Bielsk district of Dubicze, built in the early 19th cent., State Archive in Białystok, War and Domain Office, ref. 2842, k. 140

dziło o „most na trakcie Kleszczelskim na rzece Białej [...] most na tymże trakcie na odnodze rzeki Białej [...], trzeci most na tymże trakcie na rzece Białej całkiem nowy [...] czwarty na trakcie Brańskim i Boćkowskim na rzece Lubce [...] piąty na trakcie Boćkowskim”⁴⁷. W sprawozdaniu końcowym napisano, że wykonane z dyli sosnowych „mosty są dobrze zreperowane stosownie do smieży z dobrego materiały o dobrze zrobione z sypaniem burt”. Realny stan wykonanych prac musiał być jednak daleki od ideału, skoro w 1833 r. deputowany powiatu bielskiego Tomasz Suchodolski skarżył się władzom obwodowym, że przy wjeździe do Bielska „mosty są bardzo słabe i tak uszkodzone, że przejeżdżającym grozi niebezpieczeństwo”⁴⁸. Z jego listu dowiadujemy się również, że „drogi na ulicach miasta i poza nim, na ziemiach do niego należących, zarówno te gruntowne, jak i publiczne, pozostawione są bez należytych napraw”.

13. Most nad potokiem Sered przy ul. Rynkowej (obecna Mickiewicza) zbudowany przez Prusaków na pocz. XIX w., APB, KWiD, sygn. 2842, k. 29

Bridge over Sered stream in Rynkowa St. (now Mickiewicza), built by the Prussians in the early 19th cent., State Archive in Białystok, War and Domain Office, ref. 2842, k. 29

14. Most z kamieni polnych nad potokiem przy niezidentyfikowanej ulicy w Bielsku, wzniesiony w okresie pruskim, APB, KWiD, sygn. 28342, k. 31
Fieldstone bridge over a stream in an unidentified street in Bielsk, built in the Prussian period, State Archive in Białystok, War and Domain Office, ref. 28342, k. 31

OPIS PLANU BIELSKA Z 1834 R.

Wróćmy teraz do samego planu z 1834 r. Jego skala została oznaczona jako jeden cal do 100 sążni, co po przeliczeniu oznacza 1:6800⁴⁹. Plan jest poprawnie rozmieszczony zgodnie z kierunkami geograficznymi z południa na północ. W jego górnej części Bielska znajduje się jego długa nazwa:

Геометрическій Спеціальный Планъ Белостокой Области Уездного Города Бельска съ принадлежащими къ нему всеми землями которые во владеніи состоятъ того города Мещанъ. Снятіе съ натуры производимо было 1834-го года Генваря съ 24-го Августа по 15-е число, за болезнію Бельскаго, Белостоцкимъ Уезднымъ Землемеромъ Титулярнымъ Советникомъ Фонъ-Кохомъ, а съ черноваго на бело сочинень сей Планъ въ Областной Чертежной Сентября дня; Сколькожъ по изчисленію во владеніи состоитъ города Бельска каждого качества порознь и всего вообще земли, то значить въ приложенной Плана сего Экспликаціи.

Z informacji zawartych na planie dowiadujemy się, że został on opracowany między 24 stycznia a 15 sierpnia 1834 r. przez białostockiego mierniczego – radcę tytularnego von Kocha z powodu choroby mierniczego bielskiego (Kazimierza Iwaszkiewicza)⁵⁰. Niżej po prawej stronie znajduje się dodatkowy podpis:

Снималь съ натуры Белостоцкий уездный землемеръ фонъ-Кохъ, набело деланъ въ областной чертежной, а съ черновымъ свидетельствовалъ областной землемеръ Добровольский.

Wymieniony w zapisie mierniczy obwodu białostockiego Dobrowolski (funkcję pełnił w latach 1834–1840) miał współpracować przy wykonaniu planu⁵¹.

Poniżej znajduje się rozległa tablica *Eksplikacja*, która zawiera szczegółowe informacje o ilości ziemi w mieście, w tym znajdującej się pod budynkami, ulicami, rynkiem i świątyniami. Całość zawartych tam informacji przedstawiamy w aneksie zamieszczonym na końcu tekstu. Pod *Eksplikacją* znajduje się skrócona legenda zawierająca informację o „najznacniejszych budynkach w mieście Bielsku”, których

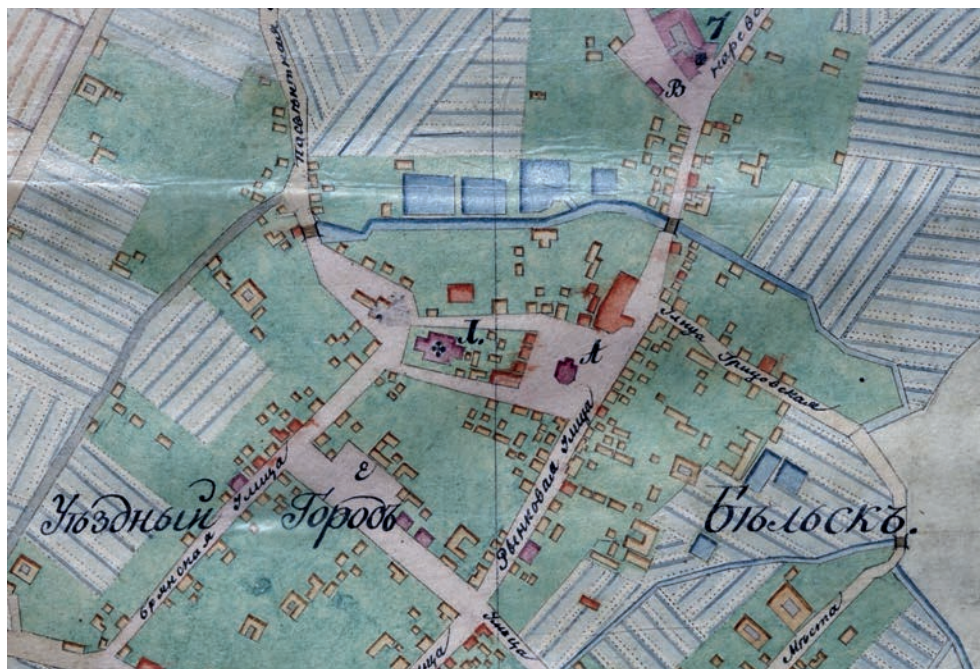
15. Fragment planu Bielska z 1834 r., NHAB w Grodnie, f. 126, op. 1, 105
Fragment of a map of Bielsk from 1834, NHAB, Grodno, f. 126, op. 1, 105

wymieniono jedenaście, w tym sześć świątyń. Po lewej stronie planu zamieszczono *Описание смежных земель Бельского уезда*, czyli informację, z gruntami jakich miejscowości graniczyło miasto (treść w aneksie).

BIELSK W 1834 R.

Przyjrzyjmy się teraz, jakie miasto wylania z planu opracowanego w 1834 r. Bielsk liczył wówczas 2366 mieszkańców, co w porównaniu do roku poprzedniego oznaczało wzrost o 72 osoby⁵². W powiecie bielskim w 1833 r. było 33 976 osób, a zatem w mieście zamieszkiwało 6,7% jego mieszkańców⁵³. Uderzające jest, że w porównaniu do okresu pruskiego liczba ludności Bielska wzrosła bardzo nieznacznie, co potwierdza stagnację gospodarczą miasta. Swoje żniwo zebrały również epidemia cholery w latach 1831–1832, która spowodowała śmierć kilkudziesięciu bielszczan, oraz powstanie listopadowe⁵⁴.

Bardzo ciekawym uzupełnieniem planu Bielska jest pochodzący z 1831 r. spis bielszczan, zawierający imiona i nazwiska 311 głów bielskich rodzin zamieszkałych przy piętnastu ulicach⁵⁵. Pokazuje on, że 25 domów należało do Żydów, którzy skupiali się przede wszystkim wokół rynku (należało tam do nich 10 z 20 domów) oraz Szerokiej (sześć z 28 domów). W tym czasie napływ ludności żydowskiej do Bielska szybko postępował. O ile według rewizji z 1816 r. w mieście zamieszkało 166 Żydów, to w 1834 r. było ich 318⁵⁶. Nawet ta liczba ludności żydowskiej jest zapewne zaniżona, skoro już w 1845 r. na 2759 mieszkańców było 1449 chrześcijan i 1310 Żydów⁵⁷.

16. Okolice bielskiego rynku na planie z 1834 r., NHAB w Grodnie, f. 126, op. 1, 105
Vicinity of Bielsk market square on the 1834 map, NHAB, Grodno, f. 126, op. 1, 105

W 1833 r. w Bielsku znajdowało się 279 drewnianych i osiem domów murowanych (przy ul. Szerokiej, Rynkowej, Boćkowskiej i nienazwanej, która obecnie jest ul. 3 Maja)⁵⁸. Dla porównania w obwodowym Białymstoku w 1835 r. znajdowało się 611 domów, w tym 88 murowanych, w których zamieszkiwało 9248 mieszkańców (włączając w to rosyjski garnizon o sile co najmniej 1 tys. żołnierzy)⁵⁹. Całkowita powierzchnia ziemi należącej do miasta wynosiła 1139 dziesięcin (dz.) i 2044 sążnie (ok. 1245 ha), w tym pola uprawne zajmowały 1105 dz. 905 sążni, łąki zaś i pastwiska 150 dz. Samo miasto zajmowało obszar 137 dz. 2026 sążni (150,5 ha), obejmujący zabudowania wraz ogrodami, rynek, ulice, bulwar i ciek wodny⁶⁰. Dla porównania powierzchnia Białegostoku w 1841 r. wynosiła ok. 160 ha⁶¹.

Na planie widoczne są nazwy dwudziestu ulic. Wyliczając od południa na północ: Hołowieska, Zamkowa, Boćkowska (fragment ul. Mickiewicza), Gnilna (Narutowicza), Brzeska (Poniatowskiego), Grobelna i Orlańska (Batorego), Dubicka (Dubicze), Zagumienna (Piłsudskiego), Brańska (Kościuszki), Szeroka (fragment Mickiewicza), Nowa (Kopernika), Stare Miasto (Jagiellońska), Rynkowa (fragment Mickiewicza), Hrycowska (Kazimierzowska), Poświętna, Białostocka, Narewska (fragment Mickiewicza), Troicka (Widowska i Ogrodowa)⁶². W granicach miasta znajdował się również folwark skarbowy Hołowiesk, dzierżawiony wówczas przez Wincentego Hilchena, i młyn wodny w Klementynowie, należący do Herszki Klementynowskiego. Przy drodze na Narew widoczny jest jeszcze jeden młyn wiatrowy.

Miasto miało bardzo rozciągniętą zabudowę. Widoczne są ogrody, pola uprawne i łąki niemal w jego centrum między ul. Rynkową a Starym Miastem. Zwartą zabudowę miasta koncentrowała się wokół rynku, ulic Szerokiej, Rynkowej i Litewskiej (nazwa ta jednak nie występuje na planie). Obszar na północ pozostawał praktycznie niezasiedlony zapewne w związku z podmokłymi terenami i przepływającym tamtędy strumieniem Sereb (obecnie przepływa w podziemnym kanale). Nie została zaznaczona odchodząca od rynku ulica nosząca obecnie nazwę Krynicznej, choć pojawia się w *Rewizji miasta Bielska z 1779 r.* (wówczas nosiła nazwę Kondratowskiej⁶³).

W Bielsku rozwijała się tradycyjna zabudowa mieszczańska, której charakterystycznymi elementami były parterowe drewniane domy na podmurówce z kamienia polnego, kryte dwuspadowym gontowym dachem, zwrócone szczytem do ulicy. Na osi budynku znajdowało się wejście, często w formie niewielkiego ganku, w środku zaś po dwie izby po każdej stronie. Jak zauważyła Anna Czapska: „Zabudowa ulicy nie była zwarta, lecz tworzyła tzw. miedzuchy lub wąskie przejścia-ścianki. Poza centrum zabudowa wśród ogrodów była luźna, a budynki częściowo kryte słomą”⁶⁴. Na pierwszych zachowanych zdjęciach Bielska z pocz. XX w. widać domy mające co najmniej kilkadziesiąt lat, co oznacza, że przynajmniej część z nich zaznaczona została na planie z 1834 r.

Ważnym uzupełnieniem planu z 1834 r. jest wspomniany plan z 1830 r., który zawiera cenne informacje dotyczące rodzaju pokrycia dachów budynków i rozróżnia budynki wzniesione w okresie pruskim. Wynika z nich, że niemal wszystkie domy w okolicach tzw. Góry Zamkowej, czyli przy ulicach Zamkowej, Gnilnej, Kleszczelowskiej/Brzeskiej i Grobelnej, kryte były słomą. W tej dzielnicy znajdował się jeden budynek murowany kryty dachówką, położony przy ul. Kleszczelow-

17. Okolice Góry Zamkowej w Bielsku na planie z 1834 r., NHAB w Grodnie, f. 126, op. 1, 105
Vicinity of Castle Hill in Bielsk on the 1834 map, NHAB, Grodno, f. 126, op. 1, 105

18. Folwark Hołowieski na planie Bielska z 1834 r., NHAB w Grodnie, f. 126, op. 1, 105
Hołowiesk Farm on the map of Bielsk from 1834, NHAB, Grodno, f. 126, op. 1, 105

skiej, zwanej też Brzeską, w bezpośrednim sąsiedztwie monasteru prawosławnego. Dachy słomiane dominowały również przy ulicach Troickiej i Narewskiej, Staromiejskiej, na Hołowiesku i w dzielnicy Dubicze. Na ulicach przylegających do rynku stały domy kryte gontami lub w mniejszym stopniu dachówką.

Do najważniejszych budynków zaznaczonych na planie z 1834 r. należały: ratusz wraz z celami więziennymi, murowany dom parafialny przy ul. Białostockiej, naprzeciwko byłego klasztoru Karmelitów (wówczas cerkiew Woskriesienska), drewniany szpital przy ul. Brzeskiej, przy drodze na Drohiczyn, niedaleko od cmentarza, skład drewna. Za ratuszem, przy ul. Brańskiej znajdował się jedyny wówczas kościół rzymskokatolicki, przy ul. Szerokiej – cerkiew Soborna, przy skrzyżowaniu ulic Brzeskiej i Grobelnej cerkiew św. Mikołaja, przy ul. Hołowieskiej cerkiew Woskriesienska, przy ul. Stare Miasto cerkiew Preczystieńska, przy skrzyżowaniu ul. Narewskiej i Troickiej cerkiew Troicka i przy skrzyżowaniu ul. Narewskiej i Białostockiej druga cerkiew Woskriesienska (w budynku dawnego kościoła karmelickiego). Nie zaznaczono natomiast istniejącej już wówczas żydowskiej bożnicy.

Na planie z 1834 r. uwagę zwraca duża liczba cieków oraz zbiorników wodnych – poza rzeką Białą i jej starorzeczem, rzeczką Lubką widoczny jest również strumień Sereď oraz ponad 10 stawów. Łącznie wody zajmowały obszar 7 dziesięcin i 1129 sążni, czyli aż 5,5% powierzchni miasta. Duża ich ilość tłumaczy istnienie aż szesnastu mostów i mostków. Jaroszewicz, w swojej późniejszej o ponad dekadę pracy o Bielsku, wspomina o siedmiu mostach: trzy znajdowały się na rzece Białej, dwa na Lubce, jeden przez strumień Sereď i „jeden na bagnie między Starym Miastem a ulicą Hrycowską”⁶⁵. Z planu wynika, że na strumieniu Sereď były dwa mosty. Jeden z nich znajdował się u jego początków przy ul. Poświętnej, drugi zaś w połowie drogi między rynkiem a dawnym kościołem Karmelitów, a zatem przecinał obecną ul. Mickiewicza. Poza tym mosty znajdowały się również w połowie ul. Nowej (na cieku z zachodniej strony okalającym teren monasteru św. Mikołaja). Były też dwa mostki przecinające ulicę Dubicką oraz dwa mosty na ulicy Troickiej.

Na ul. Grobelnej, prowadzącej w stronę Dubicz, znajdowały się trzy mosty przez Białą, co pokazuje, jak szeroko rozlewała się wówczas ta rzeka⁶⁶. Miała ona również podwójne koryto na Hołowiesku, znajdujące się w bezpośrednim sąsiedztwie pałacu. Nieopodal, nieco na południe od niego, znajdowała się – dziś nieistniejąca – przeprawa mostowa przez Białą. Przechodząca tamtędy droga dochodziła do cmentarza, a jej przebieg pokrywał się częściowo ze współczesną ul. Słowackiego. Na południe od Góry Zamkowej znajdowało się starorzecze, w jej zaś bezpośrednim sąsiedztwie widoczne jest spiętrzenie w formie stawu. Duże spiętrzenie wody na rzece Białej tworzyła zapora przy młynie klementynowskim⁶⁷.

*

Plan z 1834 r. daje możliwość spojrzenia na świetnie zachowany od późnego średniowiecza układ przestrzenny Bielska. Widzimy na nim niewielkie powiatowe miasto z zaznaczonym każdym budynkiem, ciekami wodnymi i licznymi mostami. Porównując go do współczesnego układu centralnej części Bielska, łatwo stwierdzić, że od 500 lat utrzymuje się nieznaczaco tylko zmieniona siatka ulic⁶⁸. Jeszcze w latach pięćdziesiątych XX w. Stanisław Herbst, badacz układu przestrzennego Bielska, stwierdził, że „dziś zabudowa nie objęła całego zasięgu szesnastowiecznego”⁶⁹.

АНЕКС: ЕКСПЛИКАЦЯ ДО ПЛАНУ БІЕЛСКА З 1834 Р.

ЭКСПЛИКАЦІЯ	десятины	сажени
Подъ поселеніемъ Уезднаго Города Бельска, его огородами. Гуменниками и Коноплянниками сто семнатцать десятинь две тысячи сорокъ девять квадратныхъ сажень	117	2049
Подъ площадью Рынка тысяча пятьсотъ шездесять квадратныхъ сажень		1560
Подъ улицами Одинадцать десятинь двесте дватцать шесть сажень	11	226
Подъ Бульваромъ тысяча восемьсотъ шездесять две сажени		1862
Итого удобной сто тритцать десятинь восемьсотъ девяносто семь сажень	130	897
Подъ речками, Канавами и полуречкою семь десятинь тысяча сто дватцать девять сажень	7	1129
А всего удобной и неудобной сто тритцать семь десятинь две тысячи дватцать шесть сажень	137	2026
Выгонной Земли семдесять четыре десятины триста две квадратные сажени	74	302
Лугу чистого Семдесять пять десятинь две тысячи триста сорокъ девять сажень	75	2349
Пашенной земли девятьсот пятьдесятъ пять десятинь шестьсотъ пяддесять четыре сажени	955	654
Итого удобной тысяча сто пять десятинь девять сотъ пять квадратныхъ сажень	1105	905
Подъ кладбищами три десятины тысяча семдесять сажень	3	1070
Подъ глинистымъ местомъ две десятины восемьдесятъ четыре квадратные сажени	2	84
Подъ большими столбовыми дорогами Семнатцать десятинь сто тритцать пять сажень	17	135
Подъ проселочными дорогами одинадцать десятинь две тысячи двесте пяддесять сажень	11	2250
Итого неудобной тритцать четыре десятины тысяча сто тритцать девять сажень	34	1139
А всего удобной и неудобной Тысяча сто тритцать девять десятинь две тысячи сорокъ четыре сажени	1139	2044
Внутри выгонной земли состоятъ особые участки значущіяся подъ номерами, принадлежащие ко владенію, а именно:		

1. Римско- католического костела въ четырехъ местахъ, кото- рые обложены изнутри синею краскою в оныхъ; Пашенной дватцать семь десятинь тысяча восемь квадратных сажень	27	1008
Сенного покосу семь десятинь триста трицать две сажени	7	332
Итого трицать четыре десятины тысяча приста сорокъ сажень	34	1340
Къ церквамъ:		
2-мъ. Собороной, въ пяти местахъ отложенныхъ изнутри красною краскою, въ оныхъ: Пашенной дватцать восемь десятинь двесте сорокъ семь сажень	28	247
Сенного покосу пятьсотъ осьмнатцать сажень		518
Итого дватцать восемь десятинь семьсот шездесять пять квадратныхъ сажень	28	765
3-мъ. Николаевской, въ пятнатцати местахъ обложенныхъ из- нутри фиолетовою краскою: Пашенной пятьдесятъ одна десятина две тысячи двесте трицать четыре сажени	51	2234
Сенного покосу две десятины триста трицать две сажени	2	332
Итого пятьдесятъ четыре десятины сто шездесять шесть сажень	54	166
4-мъ: Воскресенской: в одномъ месте обложенной изнутри ран- жевою краскою, въ оной: Пашенной четыре десятины тысяча триста восемьдесятъ две сажени	4	1382
5-м: Пречистенской; в одномъ месте изнутри обложенной жел- тою краскою, въ ней: Пашенной шесть десятинь семсотъ дватцать шесть сажень	6	726
6-м: Троицкой; в дву местахъ обложенныхъ зеленою краскою, в нихъ: Пашенной пять десятинь шестьсотъ трицать восемь сажень	5	638
7-мъ: Восресенской второй въ бывшемъ по-кармелицкомъ строеніи въ трехъ местахъ желтою краскою изнутри обложенныхъ, в оныхъ: Пашенной десять десятинь триста трицать четыре сажень	10	334
Сеннаго покосу тысяча семьсотъ восемьдесятъ пять сажень		1785
Итого десять десятинь две тысячи сто девятнатцать сажень	10	2119

8-мъ: в казенномъ фольварке Головескъ и двухъ особыхъ онаго участкамъ, которые изнутри обложены дорожною краскою: Под строениемъ фольварка, огородами, гуменниками и конопляниками две десятины триста семьдесятъ две квадратные сажени	2	372
Пашенной земли тридцать три десятины восемьсотъ шездесать пять сажень	33	865
Итого тридцать пять десятинь тысяча двесте тридцать семь сажень	35	1237
9-мъ: въ четырехъ участкахъ изнутри обложенныхъ светло-голубою краскою, принадлежащихъ к мельнице Клементиновской, владения Еврея Герики Клементиновского: Подъ строениемъ мельницы, дворами огородами и садомъ, при десятины пятьсотъ шездесать одна квадратная сажень	3	561
Пашенной земли восемь десятинь девятьсотъ семьдесятъ четыре сажени	8	974
Сенного покосу две десятины две тысячи триста тридцать восемь сажень	2	2338
Итого удобной четырнадцать десятинь тысяча четыреста семьдесятъ три сажени	14	1473
Под речкой, прудомъ и сажавкою шестьсотъ дватцать квадратных сажень		620
Подъ проселочною дорогою тысяча четыреста дватцать пять сажень		1428
Итого неудобной две тысячи сорокъ пять квадратных сажень А всего удобной и неудобной пятнадцать десятинь тысяча сто осьмнатцать сажень	15	2045 1118

«Изъяснение значительнейшихъ зданихъ въ городе Бельске».

Подъ № 1-мъ Римско-католическій костелъ

Подъ № 2-мъ Соборная церковь

Подъ № 3-мъ Николаевская

Подъ № 4-мъ Воскресенская

Подъ № 5-мъ Пречистенская

Подъ № 6-мъ Воскресенская вторая въ бывшемъ покармелицкомъ строеніи

Под литерами:

А. Каменный домъ въ которомъ Ратуша и главная Гоубтвахта

В. Каменный домъ въ коемъ Парафіальное училище

С. Деревянный домъ въ коемъ Гошпиталь

Д. Деревянный Могазейнъ

Е. Место для устройства бульвара.

«Описаніе смежныхъ земель Бельскаго уезда»

От А до В Деревни Августовой, города Бельска Предмещанъ.

От В до С Деревни Вороней, той деревни Шляхты.

От С до D Столовацкаго Амта деревни Орехвичъ казенныхъ крестьянъ.

От D до E Головескаго Амта деревни Проневиць казенныхъ крестьянъ.
От E до F Села Гриневиць, того села Шляхты.
От F до G Деревни Видовой, города Бельска Предмещанъ.
От G до H Головескаго Амта фольварка Головеска казеннаго ведомства.
От H до I Деревни Студзеводы маіориши Дитриховой.
От I до A Головескаго Амта деревни Пиликъ казенныхъ крестьянъ.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen.
Gwagnin Alessandro, *Z kroniki Sarmacyi Europskiej*, Kraków 1860.
Lustracja województwa podlaskiego 1602 roku, wyd. M. Sierba, Warszawa 2017.
Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576, wyd. J. Topolski i J. Wiśniewski, Wrocław–Warszawa 1959.
Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Grodnie (f. 31, f. 320).
Ordynacya miasta J. K. Mci Bielska, Warszawa 1780.
Rewizja miasta Bielska z 1779 r. [w:] *Описание рукописнаго отделения виленской публичной библиотеки*, t. 4, Wilno 1903.

Opracowania

1812–1814: секретная переписка генерала П.И. Багратиона, личные письма генерала Н.Н. Раевского, записки генерала М.С. Воронцова, дневники офицеров русской армии: из собрания Государственного исторического музея, Moskwa 1992.
Alexandrowicz S., *Dawna mapa jako narzędzie historyka* [w:] *Mapa w pracy historyka: materiały XIX Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii*, Wrocław, 10–12 września 1998 r., red. T. Bogacz, B. Konopska, Warszawa 1999.
Alexandrowicz S., *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV w.–I poł. XVII w.)*, „Acta Baltico-Slavica” 1964, t. 1.
Bukowski W., Michaluk D., *Najdawniejsze przywileje królewskie miasta Bielska z XV i XVI wieku*, Ciechanowiec–Warszawa 2018.
Чантурія Ю., *Белорусское градостроительное искусство. Средневековое наследие, ренессанс, барокко, классицизм в системе европейского зодчества*, Mińsk 2017.
Czapska A., *Układ przestrzenny i zabytki architektoniczne Bielska Podlaskiego*, „Białostocczyna” 1990, nr 4.
Czapska A., *Zasady sytuowania założeń barokowych w miasteczkach podlaskich od połowy XVII po wiek XVIII*, „Rocznik Białostocki” 1970, t. 9.
Dolistowska M., *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, Białystok 2018.
Fionik D., *Mieszkańcy Bielska w 1831 roku*, „Bielski Hostinec” 2002, nr 1.
Fionik D., *W czasach wielkich epidemii*, „Bielski Hostinec” 2020, nr 1.
Fionik D., Konończuk W., *Majątek skarbowy Hołowiesk w czasach Hilchenów*, „Bielski Hostinec” 2014, nr 1.
Herbst S., *Bielsk Podlaski* [w:] *Studia z historii budowy miast polskich*, Warszawa 1957.

- Jarmusik E., *Zespół akt Białostockiego Rządu Obwodowego w Narodowym Archiwum Historycznym Republiki Białoruś w Grodnie, „Białostoczczyzna”* 2000, nr 2.
- Jaroszewicz J., *Miasto Bielsk*, red. D. Fionik, Bielsk Podlaski 2007.
- Jaroszewicz J., *Powiat Bielski, „Atheneum: pismo zbiorowe poświęcone historii, filozofii, literaturze, sztukom”* 1848, t. 6.
- Lankamer T., Mapa J. C. Textora pod tytułem *Nowe Prusy Wschodnie z lat 1795–1800*, „*Rocznik Białostocki*” 1967, t. 7.
- Łopatecki K., Walczak W., *Plany architektoniczne i źródła kartograficzne dotyczące obwodu białostockiego przechowywane w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu, „Miscellanea Historico-Archivistica”* 2018, t. 25.
- Małek A., *Bielsk w czasach pruskich, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”* 1995, nr 1.
- Małek A., *Kamera Wojny i Domen departamentu białostockiego Nowych Prus Wschodnich 1796–1807. Monografia zespołu archiwalnego*, Warszawa 2007.
- „*Mappa szczegulna woiewództwa podlaskiego*” Karola de Perthées z 1795 r. Uwagi wstępne, oprac. S. Alexandrowicz, „*Studia Podlaskie*” 1990, t. 1.
- Michalczyk Z., Piramidowicz D., Uchowicz K., Zgliński M., *Katalog zabytków sztuki, Powiat bielski*, t. 12, z. 4, Warszawa 2019.
- Nieciecki J., *Rzeźba św. Jana Nepomucena w Szczytach-Dzięciołowie: XVIII-wieczny klejnot ziemi bielskiej* [w:] W. Konończuk, *Figura św. Jana Nepomucena ze Szczytów-Dzięciołowa. Lwowska rzeźba rokokowa na Podlasiu*, Warszawa 2018.
- Nieciecki J., *Stołowacz, Łada i Hołowiesk – dwory starościńskie w ramach wielkiej rezydencji magnackiej* [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. L. Kajzer, Kielce 2008.
- Pawlata L., *Badania archeologiczne na starym mieście w Bielsku Podlaskim na tle wyników dotychczasowych badań, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”* 2015, t. 21.
- Romaniuk Z., *Dzieło Izabeli Branickiej w Bielsku Podlaskim* [w:] Izabela z Poniatowskich Branicka. *Życie i działalność publiczna*, red. C. Kukło, Białystok 2014.
- Romaniuk Z., *Powstanie listopadowe na terenie powiatów bielskiego i drohickiego, „Bielski Almanach Historyczny”* 2020.
- Серков А.И., *Русское масонство: 1731–2000: энциклопедический словарь*, Moskwa 2001.
- Szady B., *Dawna mapa jako źródło w badaniach geograficzno-historycznych w Polsce, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”* 2018, nr 2.
- Szczerba J.M., *Jurydyki i libertacje królewskich miast podlaskich do połowy XVII wieku, „Studia Podlaskie”* 1990, t. 1.
- Sztachelska-Kokoczka A., *Magnackie dobra Jana Klemensa Branickiego*, Białystok 2006.
- Ułaszczyk M., *Materiały do dziejów obwodu białostockiego w latach 1808–1843, „Rocznik Białostocki”* 1961, t. 2.
- Wąsicki J., *Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku: Departament Białostocki*, Poznań 1964.
- Zieleniewski J., *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV–XVIII w., „Studia Podlaskie”* 1990, t. 1.

PRZYPISY

- * Dziękuję Michałowi Sierbie i Doroteuszowi Fionikowi za uwagi do tego artykułu.
- ¹ B. Szady, *Dawna mapa jako źródło w badaniach geograficzno-historycznych w Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2018, nr 2, s. 129–132.
 - ² S. Alexandrowicz, *Dawna mapa jako narzędzie historyka* [w:] *Mapa w pracy historyka: materiały XIX Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii*, Wrocław, 10–12 września 1998 r., red. T. Bogacz, B. Konop-ska, Warszawa 1999, s. 24.
 - ³ M.in. plan Białegostoku i okolic z 1808 r. (AGAD, sygn. 26-2) oraz plan Białegostoku z 1810 r. (RGIA, f. 283, o. 168, 5). Zob. M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, Białystok 2018, s. 44–45, 75.
 - ⁴ *Plan sytuacyjny Miasta Mielnika z 1818 r.* znajduje się w zbiorach Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie (f. 394, 7, 4776). Plan został opublikowany jako dodatek do pisma historycznego „Mielnicki Gościniec” 2018, nr 4.
 - ⁵ J. Jaroszewicz, *Miasto Bielsk*, red. D. Fionik, Bielsk Podlaski 2007, s. 91. Modzolewski kosztem Branickiej i miasta miał wykonać w 1789 r. plany Bielska i wsi podmiejskich, które jednak się nie zachowały. Z. Romaniuk, *Dzieło Izabeli Branickiej w Bielsku Podlaskim* [w:] *Izabela z Poniatowskich Branicka. Życie i działalność publiczna*, red. C. Kukło, Białystok 2014, s. 84.
 - ⁶ J. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV–XVIII w.*, „Studia Podlaskie” 1990, t. 1, s. 49. Autor wspomina, że „w czasie prowadzenia kwerend źródłowych natrafiano na liczne informacje o planach Bielska sporządzonych przed końcem wieku XVIII”.
 - ⁷ „*Mapa szczególna województwa podlaskiego*” Karola de Perthées z 1795 r. *Uwagi wstępne*, oprac. S. Alexandrowicz, „Studia Podlaskie” 1990, t. 1. Mapa została wydana w oryginalnym rozmiarze w 2013 r. przez Muzeum Rolnictwa w Ciechanowcu.
 - ⁸ T. Lankamer, *Mapa J. C. Textora pod tytułem Nowe Prusy Wschodnie z lat 1795–1800*, „Rocznik Białostocki” 1967, t. 7, s. 181.
 - ⁹ E. Jarmusik, *Zespół akt Białostockiego Rządu Obwodowego w Narodowym Archiwum Historycznym Republiki Białoruś w Grodnie*, „Białostoczczyzna” 2000, nr 2, s. 31.
 - ¹⁰ O planie wspomnieli niedawno Karol Łopatecki i Wojciech Walczak, którzy zaprezentowali zasób kartograficzny dotyczący obwodu białostockiego z RGIA w Petersburgu. K. Łopatecki, W. Walczak, *Plany architektoniczne i źródła kartograficzne dotyczące obwodu białostockiego przechowywane w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2018, t. 25, s. 77.
 - ¹¹ NHAB, f. 126, op. 1, 76, k. 6–7, 21–22, 44–45, О составлении формулярных списков областных и уездных землемеров.
 - ¹² Tamże, k. 52–53, 63–64, 235–236.
 - ¹³ A.И. Серков, *Русское масонство: 1731–2000: энциклопедический словарь*, Moskwa 2001, s. 268. M. Dolistowska, *W poszukiwaniu...*, s. 85–86.
 - ¹⁴ NHAB w Grodnie, f. 31, op. 2, 1950, ark. 4. Plan opublikowano w: D. Fionik i W. Kononczuk, *Majątek skarbowy Hołowiesk w czasach Hilchenów*, „Bielski Hostinec” 2014, nr 1.
 - ¹⁵ W. Bukowski, D. Michaluk, *Najdawniejsze przywileje królewskie miasta Bielska z XV i XVI wieku*, Ciechanowiec-Warszawa 2018, s. 23; Z. Michalczyk, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, *Katalogabytków sztuki. Powiat bielski*, t. 12, z. 4, Warszawa 2019, s. XVII–XVIII.
 - ¹⁶ S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV w. – I po. XVII w.)*, „Acta Baltico-Slavica” 1964, t. 1, s. 147.
 - ¹⁷ S. Herbst, *Bielsk Podlaski* [w:] *Studia z historii budowy miast polskich*, Warszawa 1957, s. 43.
 - ¹⁸ A. Czapska, *Zasady sytuowania założeń barokowych w miasteczkach podlaskich od połowy XVII po wiek XVIII*, „Rocznik Białostocki” 1970, t. 9, s. 103.
 - ¹⁹ J.M. Szczerba, *Jurydyki i libertacje królewskich miast podlaskich do połowy XVII wieku*, „Studia Podlaskie” 1990, t. 1, s. 19–20; J. Zieleniewski, *Powstanie...*, s. 69. Jurydyka Podzamecka obejmowała obecną ul. Narutowicza, południową część ul. Poniatowskiego oraz ul. Zamkową. Lustracja z 1664 r. tak ją opisuje: „Idąc od dworu Hołowieska ku Miastu iest ulica przy grobli, końcem Podzamcze nazwana starey osady, ciągnie się wzdłuż iedną stroną krayną na zachód nad rzeczką Lubką mimo cerkiew Ruską S. Między zaś do przecznicy ku długiey ulicy Mieyskiej Zalubcze nazwaney etc. Nowa zaś osada iest ulica

za mostkiem od ulicy długiej y cerkwie S. Mikuły ku kopcowi na którym quondam był zamek albo dwór pod południe wzdłuż idącą", AGAD, MK, Dz. 18, sygn. 64.

²⁰ W. Bukowski, D. Michaluk, *Najdawniejsze...*, s. 23–24.

²¹ *Lustracja województwa podlaskiego 1602 roku*, wyd. M. Sierba, Warszawa 2017, s. 64–66.

²² S. Alexandrowicz, *Powstanie...*, s. 149.

²³ *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*, wyd. J. Topolski i J. Wiśniewski, Wrocław–Warszawa 1959, s. 29.

²⁴ S. Alexandrowicz, *Powstanie...*, s. 151. J. Jaroszewicz i S. Herbst szacowali ówczesną liczbę mieszkańców Bielska na 4 tys. osób. J. Jaroszewicz, *Miasto...*, s. 97; S. Herbst, *Bielsk...*, s. 41; *Lustracja...*, s. 63.

²⁵ A. Gwagnin, *Z kroniki Sarmacji Europejskiej*, Kraków 1860, s. 25. Według nowych ustaleń badaczy faktycznym autorem kroniki był Maciej Strykowski.

²⁶ A. Czapska, *Zasady...*, s. 103.

²⁷ S. Herbst, *Bielsk...*, s. 44.

²⁸ J. Nieciecki, *Stołowacz, Łada i Hołowiesk – dwory starościńskie w ramach wielkiej rezydencji magnackiej [w:] Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. L. Kajzer, Kielce 2008, s. 39–74.

²⁹ J. Zieleniewski, *Powstanie...*, s. 67; A. Sztachelska-Kokoczka, *Magnackie dobra Jana Klemensa Branickiego*, Białystok 2006.

³⁰ Z. Romaniuk, *Dzieło...*, s. 84.

³¹ Tamże, s. 78–79; A. Czapska, *Zasady...*, s. 124.

³² *Rewizja miasta Bielska z 1779 r.* [w:] *Описание рукописного отделения виленской публичной библиотеки*, t. 4, Wilno 1903, s. 57.

³³ Tamże, s. 81.

³⁴ *Ordynacja miasta J. K. Mci Bielska*, Warszawa 1780, s. 41–43.

³⁵ Cyt. za: J. Nieciecki, *Rzeźba św. Jana Nepomucena w Szczytach-Dzięciołowie: XVIII-wieczny klejnot ziemi bielskiej* [w:] *Figura św. Jana Nepomucena ze Szczytów-Dzięciołowa. Lwowska rzeźba rokokowa na Podlasiu*, red. W. Konończuk, Warszawa 2018, s. 73. W artykule szeroko o inicjatywach artystycznych Izabeli Branickiej w Bielsku (s. 73–85).

³⁶ Tamże, s. 79; Warto zarazem zwrócić uwagę, że formalnie Izabela Branicka wydzierżawiła starostwo i leśnictwo bielskie swojemu kuzynowi Stanisławowi Poniatowskiemu. Zob. K. Łopatecki, *O instytucji dożywocia na przykładzie małżeństwa Jana Klemensa i Izabeli Branickich*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2016, nr 1, s. 48.

³⁷ A.B. Małek, *Kamera Wojny i Domen departamentu białostockiego Nowych Prus Wschodnich 1796–1807. Monografia zespołu archiwalnego*, Warszawa 2007, s. 62.

³⁸ APB, Kamera Wojny i Domen, sygn. 9, k. 1–3.

³⁹ J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku: Departament Białostocki*, Poznań 1964, s. 62–63; J. Jaroszewicz, *Miasto...*, s. 100; A. B. Małek, *Kamera...*, s. 59.

⁴⁰ S. Herbst, *Bielsk...*, s. 45.

⁴¹ M. Dolistowska, *W poszukiwaniu...*, s. 51, 58–60.

⁴² A. Małek, *Bielsk w czasach pruskich*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1995, nr 1, s. 42. Wydaje się, że liczebność garnizonu wojskowego nie była włączana do ogólnej liczby mieszkańców Bielska. W końcu XVIII w. pruski garnizon w mieście pod dowództwem Johanna Augusta von Eicke liczył 1097 osób, w tym 697 dorosłych mężczyzn. J. Wąsicki, *Pruskie...*, s. 63.

⁴³ J. Jaroszewicz, *Powiat Bielski*, „Atheneum: pismo zbiorowe poświęcone historii, filozofii, literaturze, sztukom” 1848, t. 6, s. 183.

⁴⁴ W pierwszym okresie istnienia obwodu białostockiego Bielsku stacjonował 21 Pułk Jegierski, którego żołnierze zostali rozmieszczeni w domach bielszczan. NHAB w Grodnie, f. 320, op. 1, 809, *О домах занятых полковым лазаретом 21 егерского полка в г. Бельске 1815–1816*.

⁴⁵ M. Dolistowska, *W poszukiwaniu...*, s. 74

⁴⁶ NHAB w Grodnie, f. 320, op. 2, 165, k. 48, Рапорта земских исправников, городских полиций о постройке городов, селений и дорог по Белостокской области.

⁴⁷ NHAB w Grodnie, f. 320, op. 2, 696, k. 25–27, 32, Рапорты земских исправников, городских полиций о благоустройстве городов, селений, дорог, мостов.

⁴⁸ Tamże, k. 112.

- ⁴⁹ Jako przelicznik użyto cala angielskiego (25,3995 mm) i sążnia polskiego (1,728 m). Gdyby jednak – co mniej prawdopodobne – przyjąć jako przelicznik sążeń rosyjski (2,133 m), wówczas skala mapy wyniesie 1:8400.
- ⁵⁰ Wiadomo, że w 1815 r. von Koch był brzeskim mierniczym powiatowym. Zachowały się przygotowane przez niego plany Brzeźcia. Ю. Чантурия, *Белорусское градостроительное искусство. Средневековое наследие, ренессанс, барокко, классицизм в системе европейского зодчества*, Mińsk 2017, s. 310.
- ⁵¹ M. Dolistowska, *W poszukiwaniu...*, s. 86.
- ⁵² „Tygodnik Petersburski”, 1835, nr 25; NHAB w Grodnie, f. 320, op. 3, 491, k. 11, О доставлении сведений о состоянии городов и местечек в Белостокской области 1833 г.
- ⁵³ M. Ułaszczyk, *Materiały do dziejów obwodu białostockiego w latach 1808–1843*, „Rocznik Białostocki” 1961, t. 2, s. 338.
- ⁵⁴ W 1830 r. Bielsk zamieszkiwało 2268 osób. NAHB w Grodnie, f. 320, op. 3, 491, k. 11. O epidemii cholery w Bielsku i regionie pisali ostatnio: D. Fionik, *W czasach wielkich epidemii*, „Bielski Hostinec” 2020, nr 1, s. 62–76; oraz Z. Romaniuk, *Powstanie listopadowe na terenie powiatów bielskiego i drohickiego*, „Bielski Almanach Historyczny” 2020, s. 22–36.
- ⁵⁵ Spis znajduje się w Archiwum Państwowym w Białymstoku w zespole Bielskiego Powiatowego Komitetu Ochrony przed Cholerą, sygn. 2, k. 20–25. Opublikowany został przez D. Fionika w: *Mieszkańcy Bielska w 1831 roku*, „Bielski Hostinec” 2002, nr 1, s. 18–24.
- ⁵⁶ NHAB w Grodnie, f. 320, op. 3, 265, k. 10. По предложению Виленского Военного губернатора о доставлении сведений о кагалах, синагогах, школах и должностных лицах еврейского закона.
- ⁵⁷ J. Jarszewicz, *Miasto...*, s. 134. W tym samym roku w Bielsku było 510 domów i innego rodzaju budynków. Domów drewnianych 288, murowanych zaś 43. Dwanaście ulic wyłożonych było brukiem.
- ⁵⁸ NHAB w Grodnie, f. 320, op. 3, 491, k. 11.
- ⁵⁹ M. Dolistowska, *W poszukiwaniu...*, s. 73, 110.
- ⁶⁰ Nieco inne dane podaje dokument z 1835 r. podpisany przez Adolfa Wiewierina, bielskiego horodniczego, burmistrza Bielska Lubowickiego i mierniczego powiatowego Pietraszkiewicza. Zgodnie z nimi Bielsk zajmował powierzchnię 130 dz. 897 sążni. NHAB, 126, op. 1, 122, О составлении актов о количестве земли г. Бельске.
- ⁶¹ Tamże, s. 83.
- ⁶² Porównując nazwy bielskich ulic z planu z 1834 r. oraz wspomnianego spisu właścicieli domów w mieście z 1831 r., widzimy pewne różnice w nazewnictwie. Północna część ul. Mickiewicza nosi w spisie nazwę Litewskiej, ulica Widowska i Ogrodowa – Wypustu, ul. Poniatowskiego – Senatorskiej, a ulica Zamkowa – Podzameckiej.
- ⁶³ *Rewizja...*, s. 69.
- ⁶⁴ A. Czapska, *Układ przestrzenny i zabytki architektoniczne Bielska Podlaskiego*, „Białostoczczyzna” 1990, nr 4, s. 2.
- ⁶⁵ J. Jaroszewicz, *Miasto...*, s. 134.
- ⁶⁶ W XVI w. w tym miejscu ul. Grobelnej znajdowały się trzy młyny wodne należące do Kondrata Siehieniewicza, Jakima Ozarowicza oraz Chwiedora Lichego.
- ⁶⁷ W XVI w. istniał tu młyn Sykinin, od którego na południe rozlane wody rzeki Białej tworzyły staw. *Lustracje...*, s. 61; *Rewizja...*, s. 70. Plan z 1834 r. obrazuje wielkość tego zbiornika wodnego, który w XVI w. prawdopodobnie rozciągał się między ul. Stare Miasto i drogą do Widowa.
- ⁶⁸ L. Pawlata, *Badania archeologiczne na starym mieście w Bielsku Podlaskim na tle wyników dotychczasowych badań*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2015, t. 21, s. 256.
- ⁶⁹ S. Herbst, *Bielsk...*, s. 46.

UNKNOWN MAP OF BIELSK PODLASKI FROM 1834.
PART OF THE HISTORY OF THE CITY'S SPATIAL LAYOUT

The subject of this article is a map of the town of Bielsk Podlaski from 1834, recently discovered in the National Historical Archive of Belarus in Grodno (NHAB, f. 126, op. 1, 105; Białystok Region Surveyor fond). It is a colourful 130 × 150 cm drawing at a scale of 1:6800, preserved in very good condition. The find is valuable for at least two reasons. Firstly, it is very detailed map, providing an excellent image of Bielsk's spatial layout and making it possible to identify many important details of its topography, which had been previously impossible due to the lack of similar quality sources. All the buildings, places of worship, street layout, streams and reservoirs, bridges and green areas can be clearly seen. Secondly, due to its clear details, the map can be considered unique even in the very extensive cartographic collection from the Russian Empire period housed at the NHAB in Grodno. The paper also focuses on the history of Bielsk urban spatial planning from the 15th century to the 1830s. In 1834, the city had a population of 2,366, with 279 wooden and 8 stone houses. Traditional one-storey wooden houses on a fieldstone foundation, covered with a gable shingle roof, were a typical feature of Bielsk architecture. When comparing the 1834 map to the modern layout of the central part of Bielsk Podlaski, it is easy to say that the street grid has remained almost unchanged.